

УДК [903.2:738.031.1](477.83/.84:282.247.2-192.2)"638.3"

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

Висоцька ритуальна кераміка у поховальних культурах передскіфського часу і проблема керносоподібних посудин

На підставі проведених автором розкопок та опублікованих, іншими дослідниками, матеріалів, вперше зацентовано увагу на ідеологічному аспекті в орнаменті і формах висоцької та непоротівської ритуальної кераміки. Зроблено висновок про те, що основні елементи тогочасної культово-магічної обрядовості були тісно пов'язані, в першу чергу, зі східноальпійським регіоном, а ширше – з територіями між Верхнім Подунав'ям і адриатичним узбережжям і, в меншій степені, були пов'язані з ритуальною практикою тогочасних культур Лісостепового Лівобережжя і степової зони сучасної України.

Ключові слова: висоцька культура, ритуальна кераміка, орнамент, непоротівська група, керносоподібні посудини

Mykola Bandrivskyi

Vysotsko culture's ritual pottery in funeral cults of pre-Scythian time and the problem of kernosical vessels

On the basis of the excavations carried out by the author and published by other researchers, for the first time attention is focused on the ideological aspect in the ornament and forms of Vysotsko and Neporotiv ritual pottery. It is concluded that the main elements of the cult-magical rituals of that time were closely connected, first of all, with the Eastern Alpine region, and more broadly with the territories between the Upper Danube and the Adriatic coast and, to a lesser extent, were connected with the ritual practice of the then cultures of the Left-bank Forest-steppe and the steppe zone of contemporary Ukraine.

Keywords: Vysotsko culture's, ritual pottery, ornament, Neporotiv group, kernosical vessels

Питання вивчення ритуальної кераміки висоцької культури та керамічних форм з культових комплексів непоротівської групи, яка була з нею територіально суміжною, досі ще не було предметом окремого дослідження.

Вже від початків відкриття висоцької культури стало зрозуміло, що найяскравіший і доволі численний презентант цієї культури – керамічний посуд та глиняні вироби (калатальця, ріжки, людські стопи або пустотілі “чобітки”, фігурки пташок, звірів чи якихось синкретичних істот тощо). Посуд висоцької культури, який походить, в основному, з могильників, настільки неповторний і цікавий, що відразу ж “висунув” її в розряд найбільш образотворчих культур стародавньої Європи того часу.

Звичайно, те, що ці посудини виявлені в захороненнях, наштовхує на думку про їхнє культове призначення, а отже, зображення, якими рясніє поверхня таких горщиків, швидше за все, пов'язані зі “світом мертвих” або ж з уявленнями носіїв висоцької культури про стан душі покійника після його відходу із земного життя.

Зокрема, з поховальною обрядовістю, можливо, пов'язані вже згадані й нерідко пишно орнаментовані орнітоморфні (птахоподібні) фігурки з висоцьких могильників в Ясеніві, Смільні, Висоцьку, Деревлянах, Петрикові та Луговому.

Про те, що в носіїв висоцької культури було доволі складне й багатогранне світо-розуміння, свідчать глибоко символічні зображення на невеликих біконічних кубках, рідше – черпаках. На поверхні цих посудинок можемо розрізнити зигзагоподібні вертикальні смуги, які уособлюють, мабуть, небесну стихію (грим, дощ, грозу), а також ялинкоподібні фігури, у яких, можливо, представлені уявлення про рослинний світ. Той факт, що дуже часто під вертикальними зигзагоподібними лініями “дощу” зображено символ землі або свіжозораного поля (групи стовпців), може свідчити про ймовірність використання цих посудинок у магічних обрядах, пов'язаних з ідеєю родючості. На унікальних мініатюрних кубках із Ясенова й Чех/Лугового зображені п'ятеро тварин, що крокують одна за одною, а на нижніх бочках другої посудинки – схематичні зображення п'яти вершників. Окрім згаданих фігур, які мають реалістичне тлумачення (стихії та об'єкти природи), на кераміці висоцької культури часто трапляються абстрактні зображення, що нагадують знакові символи – хрести, хрести в колі, гребінцеподібні композиції тощо. Чи мали ці позначки побутово-числове або ж календарно-астрономічне призначення, сьогодні сказати щось певне важко. Спеціальних досліджень на цю тему, наскільки відомо, поки не проводилося. Проте сам факт крайньої необхідності в оперуванні у висоцькому суспільстві числовими показниками (дні, місяці, роки) чи одиницями об'єму, площі, довжини тощо беззаперечно.

З наявного на сьогодні археологічного матеріалу можемо припустити, що, якщо на ранньому етапі розвитку “височани” в типах своїх речей (керамічному посуді, прикрасах, металевих знаряддях праці тощо) орієнтувалися, як і “голіградці”, на подібні зразки з Верхнього Подунав'я і Карпат, то вже з X ст. до Р. Х. вектор цих впливів різко змінюється, на що свого часу особливо вказувала Лариса Крушельницька: починають домінувати зв'язки з тогочасними спільнотами українського Лісостепу, Кубані й Передкавказзя (бойові циліндричні молотки, кам'яні булави, кінська упряж). З якими змінами це було пов'язано, сьогодні важко сказати. Судячи з усього, вони (ці зміни) – ґрунтовні, повсемісні й такі, що відбулися впродовж короткого часу, втягнувши у своє горнило більшість тогочасних спільнот Центрально-Східної Європи. Наприклад, саме в X ст. до Р. Х. раптово припиняє розмірений еволюційний розвиток і зникає голіградська культура, на зміну якій приходять носії пам'яток типу Михалківського скарбу. Але, от що цікаво: в цей час висоцька культура не лише не зникає, а й далі продовжує існувати, виходячи на апогей розвитку!

У чому це виявилось? По-перше, у нових формах посуду й незрівнянно більшому його різноманітті, а головню – орнаментативній, багатстві та художній виразності, якої не було на цих територіях ні до, ні після того. У той час новий потужний імпульс одержує висоцька ритуально-культува пластика, пов'язана з поховальними обрядами і світосприйняттям “височан”: з'являються пустотілі фігурки пташок на ніжках, калатальця, керносоподібні мініатюрні посудинки з двома або трьома

IV. СИМВОЛІКА ТА МІФОЛОГІЯ У МИСТЕЦТВІ

горловинами, глиняні моделі бичачих ріжок (можливо, як декор корчаг), ритони, моделі стопи ніг тощо.

По-друге, одночасно з цим орнаментальним “вибухом” у висоцькій культурі масово почали з’являтися тривалі поселення і навіть городища (Лошнів ?), значущою появу у висоцькому середовищі якихось компонентів прийшлому населення, яке принесло зі собою властиві їм традиції, зокрема в поховальному обряді: могили почали влаштовувати довгими рядами, у великій кількості з’являються захоронення в кам’яних гробницях та кургани. Але от що цікаво: навіть незважаючи на всі ці інновації, “височани” в цей пізній період свого розвитку й далі практикують парні поховання “в обіймах” і надалі укладають своїх небіжчиків головами лише на південь і південний захід. Так само, як і в попередні століття, кладуть поряд із небіжчиком керамічний посуд. Щоправда, справжні посудини, як-от горщики, миски, кухлики, вже замінюють їхніми мініатюрними моделями, які вміщуються на долоні.

Загалом, ґрунтовні й багатопланові дослідження пам’яток висоцької культури ще попереду. Але вже тепер, на сучасному етапі вивчення матеріальної культури висоцьких спільнот, очевидно, що перед нами – надзвичайно яскравий і самобутній релікт одного з найдавніших європейських народів. І саме тут, на заході сучасної України, в оточенні зовсім інших за розташуванням спільнот, цей народ сягнув апогею розвитку. Мабуть, оті загадкові й дивні звичаї, які панували в середовищі неврів, із їхнім незбагнено глибоким і цікавим світосприйняттям і привернули увагу знаного всьому світові галікарнаського історика.

Хто ж були ці давні наші предки, яких ми сьогодні дещо сухо і по-науковому називаємо “носіями висоцької культури”? Переважає думка, що їх треба співставляти зі згаданими в Геродота неврами, які, за його описом, замешкували терени верхнього Дністра і верхів’я Південного Бугу. Одним із перших таку думку висловив у 1925 р. Леон Козловський у рефераті, виголошеному на IV з’їзді істориків у Познані. Він висунув припущення, що територія Геродотових неврів (яких, на його думку, потрібно локалізувати на Волині й Поділлі) збігається з територією поширення висоцької культури. Це припущення підтримав професор Львівського університету Тадеуш Сулімірський, котрий також вважав, що висоцьку культуру можна ідентифікувати з Геродотовими неврами. Однак, з огляду на незначну територію її поширення, обстежену на той час, дослідник вбачав у ній лише одну з частин спільноти неврів.

Висновки Л. Козловського і Т. Сулімірського визнали за слушні й підтримали тогочасний директор Музею Наукового товариства ім. Шевченка і дослідник Крилоса Ярослав Пастернак та Юзеф Костжевський. Ідентифікацію цими дослідниками висоцької і споріднених із нею культур Волині з неврами підтримали згодом також Конрад Яджевський та мовознавець Тадеуш Лер-Сплавінський. Останній припускав, що неври проживали на землях сучасної Волині й Поділля і займали територію далі на схід у напрямку Подніпров’я. Невдовзі Казимир Мошинський унаслідок власних досліджень дійшов висновку, що неври мусили перебувати в північній частині Поділля, на Волині та суміжних землях. На відміну від названих

дослідників, відомий український археолог Вадим Щербаківський не пов'язував носіїв висоцької культури з неврами.

Свою концепцію локалізації Невриди пропонували й російські вчені. Наприклад, Михайло Артамонов розміщував її у трикутнику між верхнім Дністром, витокami Західного Бугу та правими притоками Прип'яті в ареалі (в його розумінні) висоцької культури. Пізніше Борис Граков – один із провідних фахівців у галузі скифо-сарматської археології й античної епіграфіки – у своїй останній праці також розмістив неврів у верхній течії Дністра, Бугу і прилеглих землях Лісостепоного Правобережжя. Цікавої думки у цьому дотримувався київський археолог та учень видатного палеолітознавця Петра Єфименка В. Канівець, який, переїхавши до Львова на початку 1950-х рр. відновив розкопки на могильнику у Висоцьку. Він писав, що інтерес до висоцької культури пояснюється можливістю пов'язати її з відомостями Геродота про населення північно-західної частини Скіфії і сусідніх з нею областей. В історичній науці одержала поширення гіпотеза про належність висоцьких пам'яток Геродотовим неврам, в яких багато дослідників схильні вбачати предків слов'ян і насамперед слов'ян східних.

Загалом, ґрунтовні й багатопланові дослідження пам'яток висоцької культури ще попереду. Але вже тепер, на сучасному етапі вивчення матеріальної культури висоцьких спільнот, очевидно, що перед нами – надзвичайно яскравий і самобутній релікт одного з найдавніших європейських народів. І саме тут, на заході сучасної України, в оточенні зовсім інших за розташуванням спільнот, цей народ сягнув апогею розвитку. Мабуть, оті загадкові й дивні звичаї, які панували в середовищі неврів, з незбагнено глибоким і цікавим світосприйняттям й привернули увагу знаного всьому світові галікарнаського історика.

В українській археології ранньозалізної доби знайдемо небагато праць, які були б присвячені ритуальній кераміці з території наших земель і не лише висоцьким ритуальним посудинкам. Проте саме обрядова сторона тогочасного культу, яка віднайшла своє відображення, головним чином, у специфічних формах посуду та його орнаментатії, є не менш важливою, аніж інші (переважно, краще опрацьовані на сьогодні) категорії речового інвентаря.

Серед керамічного посуду, який могли використовувати у ритуальних цілях носії висоцької культури і територіально суміжної з нею на південному сході непоротівської групи, особливе місце займають багатогорлі посудини – керноси і керносоподібні посудини, які мають на шийці і вінцях по кілька келихоподібних мініатюрних посудинок, кожна з яких у бічній стінці при дні має наскрізний отвір – канал, через який рідина (?) стікала у центральну посудину.

В першу чергу мова йде про майже цілі дво- і тригорлі висоцькі ритуальні посудинки, які можемо назвати керносоподібними і про уламок керноса з епонімної пам'ятки в Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл., який був віднайдений в заповненні однієї з найбагатших на матеріали споруди № 23 (10) [4, с. 115, рис. 70, 12]. Остання являла собою напівземлянку у вигляді двох заглиблених приміщень квадратної форми 4×4 м, які поєднувались між собою кутами і сягали глибини 1,1–1,2 м. В одному з кутів цього об'єкту знаходився добре збережений

IV. СИМВОЛІКА ТА МІФОЛОГІЯ У МИСТЕЦТВІ

жертвник діаметром 1,65 м, який знаходився під спільним перекриттям. В ній був знайдений згаданий уламок кернаса, було зібрано понад 3800 фрагментів кераміки, 1800 каменів, понад 500 крем'яних відщепів і заготовок, три крем'яних серпи, 280 кісток тварин, серед яких кістки корови або бика, один великий ріг оленя і кістяні проколки. Тут же зібрано понад 6000 кусків обмазки. На одному великому уламку посудини збереглися сліди охри, на другому – скупчення великих кісток риби. Крім вищеназваних речей там знайдено керамічну котушку, бронзове шило і фрагмент бронзового псалія [4, с. 110, с.116, рис. 10, 71]. Нагадаю тут, принагідно, що власне поблизу Непоротова впродовж семи польових сезонів експедиція очолювана Л. Крушельницькою дослідила залишки чотирьох поселень, двох могильників і двох городищ, для вивчення яких було закладено 12 розкопів і траншей площею понад 7000 м². Було виявлено десятки наземних і напівземлянкових споруд, кам'яні жертвники, культові захоронення людей і тварин, більше сотні ям господарського призначення. Непоротове, по-суті, залишається на сьогодні єдиною стратиграфічно повноцінною пам'яткою чорноліської культури на Середньому Дністрі, яку впродовж семи сезонів досліджували великими площами. На підставі одержаних в Непоротовому даних у співставленні з вже відомими матеріалами було виділено непоротівську групу пам'яток чорноліської культури.

Непоротівський кернос представляв собою широкогорлу вазоподібну посудину діаметром близько 21 см з півкруглими бочками, струнким високим горлом і легко потовщеними розхиленими назовні вінцями. На шийці збереглися сліди відламку прикріпленої до них келихоподібної пустотілої посудинки з маленьким отвором в бічній стінці при дні. Своєю верхньою частиною ця мініатюрна посудинка “перерізала” вінця. На боках кернос орнаментований коліщато-штемпельним врізним декором, який заповнений білою пастою.

На сьогоднішній день серед керамічних посудин ритуального призначення, які віднайдені на пам'ятках Правобережної України, можна виділити дві групи знахідок. До першої з них зараховуємо керноси (в загальноприйнятому у вітчизняній літературі значенні) з Великої Олександрівки, Жукова, Немирова і Непоротова. Характерною особливістю посудин першої групи є симетрично розташовані, обабіч центральної горловини, чотири невеличкі посудинки, які з'єднані з основним об'ємом кернаса наскрізними каналами. Ранні типи згаданих мініатюрних посудинок можуть бути оформлені у вигляді невеличких келихів, що по всій висоті прикріплені до шийки і вінця кернаса (Непоротів) або ж можуть бути оформлені у вигляді циліндричних (трубоподібних) розтрубів, які сформовані на плічках і тим самим віддалені від вінців (Велика Олександрівка, Немирів, Жуків).

До другої групи ритуального посуду відносимо керносоподібні посудинки малих і мініатюрних розмірів, засадничою ознакою яких є, як і правдивих керносів, обов'язковий принцип “сполучених посудин”, тобто наявність в бічних стінках, в основному, при дні, наскрізних каналів, через які рідина (?) вільно могла перетікати з одного об'єму в інший. Серед групи керносоподібних посудин виділено два типи. До першого з них відносимо посудинки, в яких дві (варіант “а”) або три (варіант “б”) горловини ніби “виростають” з одного корпусу (Ясенів-2 екз., Андрушівка, можли-

во, Комарів-2 екз.), тому, інша назва таких посудинок – однокорпусні. До другого типу kernosоподібних посудинок відносимо екземпляри, які представляють собою поєднання корпусів двох (варіант “а”) або трьох (варіант “б”) окремих посудинок (Дністрівка, яма № 30, Сокілець, можливо – Григорівське городище) в місцях з’єднання яких завжди пророблені або залишені наскрізні отвори або канали для рівномірного розтікання в них рідини. Усі відомі на сьогодні екземпляри другого типу мають вушка.

В той час, як згадані паралелі до kernosів другого типу (Непоротів) знаходяться, в основному, в приальпійських областях, то аналогії до чотирьохгорлих kernosів з Правобережної України, які відносяться до першого типу (Велика Олександрівка, Немирів, Жуків), нам відшукати не вдалося. Може скластися так, що kernosi другого типу виявляться презентантами речового комплексу суто місцевого ритуального обряду, який набув поширення саме в Українському Правобережжі і здійснення якого вимагало саме такого типу посудин.

Повертаючись до іншого різновиду ритуальної кераміки – kernosоподібних посудинок із заходу Українського Лісостепу, зазначимо, що їхня поява в цих районах є прямим наслідком кардинальних змін в ідеологічній сфері місцевого населення, яке прослідковуємо з початку НаС1 і яка торкнулася в першу чергу поховальної обрядовості і пов’язаних з нею ритуальних обрядів (наприклад, хоча для попереднього періоду – НаВЗ знаємо схожі за формою горщички “двійнята” і “трійнята”, однак в стінках жодного з них немає наскрізних каналів для рівномірного перетікання рідини (?), що, стало важливою складовою під час обрядових дійств щойно в наступному періоді). Отже, впродовж НаВЗ на розглядуваній території ще була відсутня ідеологічна складова, яка власне й диктувала вибір форми та конструктивні особливості для ритуального посуду.

Зрештою, саме в період НаС1 в східноальпійському регіоні в середовищі носіїв однієї з культур східногальштатського кола – каледенбергської, в поховальних комплексах з’являються kernosi, причому, як з численними келихоподібними посудинками на плічках і при вінцях (Rabensburg), які фактично дублюють форму kernosів VIII ст. до Р. Х. з Урарту, наприклад, з фортеці Тейшебаїні (Кармир-Блур), так і kernosi на високому пустотілому піддоні з двома або трьома посудинками на краю вінця, наприклад, з курганів I та III з Нове Кошаріска в Словаччині [5, s. 191, obr. 21, 101; s. 193, obr. 20, 103]. В тому ж періоді НаС1 в ґрунтових могилах східногальштатської культури в Південній Моравії з’являються kernosоподібні посудинки у вигляді трьох з’єднаних між собою горщичків, в стінках між якими є спеціально залишені наскрізні канали, через які рідина рівномірно їх заповнювала [6, taf. 103, 2]. Оця “трьохкорпусність” посудинок на нашій території (Дністрівка, яма № 30; Сокілець; можливо – Григорівка), яка прийшла на зміну дещо ранішим “трьохгорлим” посудинкам (Ясенів, Андрушівка, Комарів-2 екз.) виражала, можливо, ту ж саму світоглядно-релігійну ідею, але з певними корективами, які були внесені часом.

Для нас, в даному випадку важливо, що територія Середнього і Верхнього Придністров’я, а ширше – заходу Українського Лісостепу включно з Подільською

IV. СИМВОЛІКА ТА МІФОЛОГІЯ У МИСТЕЦТВІ

височиною, в період раннього заліза зазнавала відчутних впливів з ареалу східногальштатських культур. І, якщо до останнього часу мова йшла лише про імпорти чи трофеї, які були привнесені з приальпійських земель (наприклад, бронзові бритви типу Облековіце і бритва типу Гернбаумгартен з Гончарівки на Львівщині, Лошнева, Петрикова і Зеленчі на Тернопільщині, фібула з Половців з Придністровського Поділля, протоетруський бронзовий шолом з Кремінної у верхів'ях Збруча, зрештою – одна з останніх знахідок східногальштатської культури на заході України: бронзове, одновухе, пишно орнаментоване ситечко для відціджування вина з кургану у Швайківцях біля Чорткова на Тернопільщині [1; 3], то тепер маємо підстави говорити про впливи із східноальпійської зони вже на рівні релігійного світогляду і поховальних звичаїв. Такі впливи не могли бути механічно привнесені на нашу землю, оскільки в даному випадку не йдеться про імпортування ритуальних речей (усі вищезгадані керноси і керносоподібні посудинки із заходу Українського Лісостепу, які відомі у висоцькій культурі і непоротівській групі, були вироблені безпосередньо тут, місцевими гончарами). Йдеться про особливі моменти в ідеологічній сфері, які, судячи з усього, були однаково зрозумілі і мешканцям Середнього чи Верхнього Придністров'я і тогочасному населенню приальпійських областей.

1. Бандрівський М. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківець біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр. на пошану Л. І. Крушельницької. Київ; Львів, 2009. С. 202–235.
2. Бандрівський М. Про функціональне призначення окремих зображень на кераміці з поховань і ритуальних комплексів ранньозалізного віку з Українського Правобережжя. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. Львів, 2009. Кн. 1. С. 25–36.
3. Бандрівський М. Східногальштатський імпорт – нове джерело для датування курганів середньодністровської (західноподільської) групи (за матеріалами усипальниці у Швайківцях біля Чорткова на Тернопільщині). *Археологічні студії*. Чернівці, 2010. Вип. 4. С. 22–27.
4. Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. Львів, 1998. 115 с., рис.
5. Podborsky V. *Dejiny praveku a rane doby dejinne*. Brno, 2001. 193 s.
6. Stegmann-Rajtar S. *Grabfunde der alteren hallstattzeit aus Sudmahren*. Kosice, 1992. 103 Taf, 2.